

В. І. Мороз

Дніпропетровський державний аграрно-економічний університет

Рецензія на документальні видання «Державно-церковні відносини та становище Дніпропетровської єпархії Руської православної церкви (1945–1953 рр.)» та «Державно-церковні відносини та становище Руської православної церкви на Дніпропетровщині (1954–1963 рр.)»

Державно-церковні відносини та становище Дніпропетровської єпархії Руської православної церкви (1945 – 1953 рр.) [Текст]: зб. док. / упоряд. та авт. передм. А. Ю. Шевченко. – Д. : ІМА-прес, 2011. – Кн. 1. – 384 с. (Укр. та рос. мовами); Державно-церковні відносини та становище Руської православної церкви на Дніпропетровщині (1954–1963 рр.) [Текст]: зб. док. / упоряд. та авт. передм. А. Ю. Шевченко. – Д.: ІМА-прес, 2012. – Кн. 2. – 536 с. (Укр. та рос. мовами).

Суспільно-політичні зміни, що відбулись у результаті проголошення Україною незалежності, посприяли активізації духовного життя на пострадянському просторі. Зростання ролі релігійного фактора висунуло на одне з провідних місць у дослідженнях вітчизняних науковців вивчення особливостей державно-церковних відносин у різні історичні періоди. Поза увагою істориків, які отримали доступ до закритих упродовж багатьох років архівів, не залишилися драматичні перипетії церковного життя в умовах радянської комуністичної системи. Але, незважаючи на появу цілої низки ґрунтовних монографій, присвячених становищу Руської православної церкви (далі – РПЦ) в Україні у другій половині 1940-х – на початку 1960-х рр. та написаних на основі раніше не опублікованих матеріалів [1], можна сказати, що процес розширення джерельної бази в цьому напрямку відбувається достатньо уповільненими темпами. Тому появу першого спеціалізованого двотомного видання, присвяченого становищу РПЦ у СРСР загалом і на Дніпропетровщині зокрема, слід вважати актуальною і своєчасною. Додамо, що переважну більшість надрукованих архівних джерел уведено до наукового обігу вперше.

У пропонованих до уваги читачів збірниках уміщено документи, що розкривають зміст державно-церковних відносин протягом 1945–1963 рр. Цей масив джерел демонструє особливості політики центру щодо релігії й церкви в регіонах України на фоні тих істотних змін, що відбулися в релігійному житті населення після Другої світової війни, дозволяє більш глибоко дослідити єпархіальне життя в його різноманітних проявах. Система влади й керування, що склалася в Радянському Союзі, незважаючи на свою надмірну заідеологізованість, а звідси й догматичну основу, не мала абсолютно сталих форм, так чи інакше розвивалася, втрачаючи одні

риси й набуваючи інших. Діяльність РПЦ в умовах нової сталінської моделі державно-церковних відносин, попри певну лібералізацію релігійної політики в країні, як і раніше, було жорстко регламентовано.

Саме для цього, згідно з Постановою Раднаркому СРСР від 14 вересня 1943 р., створено Раду у справах РПЦ, яка через своїх уповноважених на місцях повинна була забезпечити правильне та своєчасне застосування законодавства, спрямоване на принцип відокремлення церкви від держави. Для партійного керівництва не залишилися непоміченими такі явища, як зростання релігійності серед різних соціальних верств, збільшення кількості віруючих, спонтанне відродження релігійного життя на території України під час німецько-фашистської окупації та в перші повоєнні роки. Закономірно, що більшість документів, надрукованих у обох збірниках, являють собою документацію Ради у справах РПЦ при Раднаркомі (а з 15.03.1946 р. – при Раді Міністрів) СРСР та її уповноваженого по Дніпропетровській області.

31 січня 1945 р. у Москві розпочався Помісний Собор РПЦ, в останній день роботи якого Патріархом було обрано місцеблюстителем митрополита Олексія. Ще на першому засіданні Собору присутні затвердили «Положення про управління Руською Православною Церквою». Цей документ більше п'ятнадцяти років визначав організаційні засади внутрішнього церковного життя, домінуючим елементом якого ставала провідна роль кліриків – від патріарха до настоятеля парафіяльного храму [2]. Структура РПЦ дозволяла придбати транспортні засоби, виготовляти предмети релігійного культу, а також продавати ці предмети віруючим, орендувати, будувати й купувати будівлі для церковних потреб [3].

З перемогою над нацистською Німеччиною та її союзниками завершилася доба воєнного патріотизму, і Московська патріархія повинна була проявляти свою лояльність до режиму шляхом активної участі в радянських зовнішньополітичних ініціативах, особливо на міжнародних форумах у контексті екуменічних зустрічей та спеціальних міжконфесійних конгресів, присвячених питанням миру та роззброєння, а пізніше і ядерній проблематиці. Загальнодержавні акції «боротьби за мир» знайшли енергійну підтримку серед священиків та парафіян Дніпропетровської єпархії РПЦ, про що свідчать відповідні джерела, вміщені у збірнику.

Повоєнне поживлення релігійного життя в Радянському Союзі посприяло активізації діяльності РПЦ на міжнародній арені, зміцненню її внутрішньої структури. Однак, уже починаючи із середини 1954 р., відносно збалансовані зв'язки між державою та церквою почали погіршуватись. У другій книзі вміщено документи, що розкривають їх зміст і висвітлюють становище Руської православної церкви на Дніпропетровщині в добу так званої «хрущовської відлиги» і хронологічно охоплюють 1954–1963 рр. Опубліковані матеріали допомагають глибше зрозуміти цей надзвичайно складний і драматичний період державно-церковних відносин.

Саме тоді за вказівкою М. С. Хрущова вийшла Постанова ЦК КПРС «Про значні недоліки у науково-атеїстичній пропаганді і заходах її покращення» [4]. Цей документ ставав сигналом до розв'язання масштабної пропагандистської антирелігійної кампанії, спрямованої на боротьбу проти духівництва, закриття храмів, ліквідації місць паломництва віруючих.

Нова хвиля наступу на церкву викликала негативний внутрішній і міжнародний резонанс. За таких умов влада на короткий час послабила тиск на православ'я. Уже 10 листопада 1954 р. вийшла Постанова ЦК КПРС «Про помилки у проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення», у якій засуджували адміністрування щодо релігійних організацій, а провідну роль відводили добре організованій науково-атеїстичній пропаганді як головному засобу подолання релігійних культів (далі – РСРК) та у справах РПЦ (далі – РСРПЦ) при Раді Міністрів СРСР було доручено покращити на місцях роботу з прийому духовенства та вивчити реакцію священнослужителів на вищевказану Постанову.

Хоча зустрічі патріарха Олексія з головами радянського уряду, спочатку з Г. Маленковим, потім з М. Булганіним, мали формальний характер і не вирішували принципових питань, але все ж таки зумовили певну стабілізацію відносин між державою та РПЦ протягом 1955–1957 рр. Водночас документи, опубліковані у збірнику, засвідчують, що на місцевому рівні численні випадки адміністрування, грубого порушення прав віруючих мали місце й у зазначений період.

Перемога М. С. Хрущова в боротьбі за політичне лідерство спричинила ревізію взаємин держави та церкви. Наприкінці 1950-х рр. у Радянському Союзі розпочато нову масштабну антирелігійну кампанію. Основними напрямками державного впливу на життєдіяльність РПЦ були різке скорочення кількості парафій і монастирів, підрич матеріально-фінансової бази, ліквідація духовних закладів, тиск на різні категорії віруючих, аж до заборони деяким з них, особливо молоді та військовослужбовцям, відвідувати храми, жорсткий контроль щодо кадрової політики церкви. Набула значно більших масштабів стратегія розкладання православ'я «зсередини», тобто проведення обмежувальних заходів там, де це можливо, руками самих церковних ієрархів.

Восени 1958 р. Рада Міністрів СРСР прийняла кілька постанов, спрямованих на ліквідацію монастирів. Ці нормативно-правові акти зобов'язували Ради Міністрів союзних республік вивчити питання щодо можливості зменшення кількості монастирів, установлення підвищених ставок податку з їх земельних наділів, передбачали скорочення земельних угідь, що перебували в користуванні монастирів. На території Дніпропетровської області на той час діяв лише Тихвинський жіночий монастир, інформацію про становище якого напередодні закриття подано в документах збірника.

Метою чергового відкритого антирелігійного наступу партійно-державних структур було прагнення ліквідувати церкву як суспільний інститут. Варто хоча б згадати намір М. С. Хрущова в 1970 р. показати по телебаченню «останнього попа». У період «відлиги» РПЦ розглядали як реакційне, ідеологічно далеке від соціалізму й комунізму явище. Значно більше уваги приділяли пропагандистській, атеїстичній роботі на основі «наукового» підходу, що стало підґрунтям для створення спеціальних інститутів, установ та видань. Крім того, активно вводилися елементи нової радянської обрядовості.

У 1961 р. Архієрейський Собор РПЦ ухвалив нову редакцію «Положення про управління Руською Православною Церквою» [5]. Згідно із цим документом священнослужителі ставали фактично найманими працівниками в общині віруючих, а уповноважені на місцях отримували можливість втручатись у господарську і фінансову діяльність парафій і більш жорстоко контролювати єпархіальне життя в цілому.

Проте хрущовська політика відкритих антицерковних виступів і насильницької ліквідації релігійних організацій у країні зазнала невдачі й була дещо призупинена у другій половині 1960-х рр.

Під час підготовки обох видань упорядник використав фонди Державного архіву Дніпропетровської області (Ф. 3884, оп. 1; Ф. 6463, оп. 1; Ф. 6464, оп. 1), окремі матеріали, опубліковані у двотомній праці «Русская Православная Церковь в советское время (1917–1991 гг.)». Матеріали і документи по истории отношений между государством и Церковью» [6], а також деякі джерела, раніше опубліковані в церковних періодичних виданнях («Журнал Московской Патриархии»).

Документи, вміщені у збірниках, упорядник поділив на такі групи:

- інструктивні листи, розпорядження РСРПЦ та РСРК при Раді Міністрів СРСР, матеріали доповідей голів РСРПЦ та РСРК при Раді Міністрів СРСР на всесоюзних і республіканських нарадах;
- інформаційні звіти, повідомлення, доповідні записки уповноваженого РСРПЦ по Дніпропетровській області, його листування з партійними й радянськими органами, в тому числі на загальнодержавному, республіканському та місцевому рівнях;
- рішення, постанови, інструктивні листи виконкомів обласних, міських і районних рад депутатів трудящих щодо діяльності релігійних об'єднань РПЦ;
- листи, скарги, заяви віруючих та духівництва на адресу уповноваженого по Дніпропетровській області, партійних і радянських органів з питань задоволення віросповідних прав громадян, порушення цих прав місцевими органами влади;
- інші матеріали, що відображають різноманітні аспекти життєдіяльності релігійних організацій РПЦ (облік громад, церков, молитовних будинків і служителів культу, становище монастирів, рівень релігійності населення тощо);

– документи церковного походження (рішення Архієрейського Собору РПЦ, архіпастирські послання та промови Патріарха, звіти архієпископа, епархіальне листування).

Поданий комплекс дає змогу з'ясувати функції, форми й методи діяльності уповноважених, має досить високий рівень інформативності та вміщує дані про кількість діючих і знятих з реєстрації за відповідний період церков і молитовних будинків, відображає зміни в мережі церковних інституцій, складі епархіального кліру. Також в опублікованих інформаційних звітах особливо увагу приділено діяльності духовництва, проаналізовано матеріальний стан православних парафій, рівень релігійної активності віруючих та їх настрої, викладені пропозиції щодо обмеження впливу православної церкви на громадян.

Утім документи уповноваженого потребують критичного ставлення сучасних дослідників, оскільки являють собою продукт радянського бюрократичного апарату, що маніпулював цифрами й фактами, коригував їх відповідно до існуючої політичної кон'юнктури. Ураховуючи цю обставину, їхнє використання потребує ретельного зіставлення з джерелами іншого походження.

Надруковані документи фондів переконливо засвідчують, що апарати РСРПЦ та РСРК були не лише знаряддям проведення загальнодержавної лінії щодо релігії, але й важливим інструментом реалізації політики центру в Україні. Вони дозволяють прослідкувати зміни в державно-церковних відносинах повоєнного періоду, вивчити їх специфічні особливості на Дніпропетровщині, уміщують значний фактичний матеріал для подальшого студіювання епархіального життя.

За цільовим призначенням, специфікою виявлення документів, прийомами передавання тексту збірники являють собою науково-популярний тип документальних видань тематичного характеру, вони «не перевантажені» науковими коментарями і великою кількістю посторінкових посилань, характерних для суто наукової документалістики, а це, у свою чергу, спрощує ознайомлення з ними широкого кола читачів, які цікавляться проблемами вітчизняної суспільно-політичної та церковної історії.

Щоб зберегти атмосферу часу, всі матеріали публікуються зі збереженням мовностилістичних особливостей оригіналів. Кожний документ супроводжують пошукові дані (легенда), в яких зазначено номери фондів, описів, справ аркушів, відбито оригінальність документа, спосіб відтворення тексту.

Зазначимо, що особливий інтерес у контексті ґрунтовного вивчення історії православ'я в радянський час мають джерела церковного походження (док. № 18, 37, 46, 61, 65, 67, 73, 74), оскільки вони відбивають перипетії внутрішнього життя церкви, складнощі взаємовідносин з органами влади. Цей документальний масив також включає щорічні епархіальні звіти, складені місцевими єпископами. У них вміщено комплексний аналіз різних напрямків діяльності єпархії, докладно висвітлено питання внутрішнього життя православних громад.

Попри загальну високу оцінку рецензованих збірників документів, вважаємо за доцільне висловити й кілька рекомендацій, які, вочевидь, могли би полегшити дослідну роботу науковців з уміщеними матеріалами. На наш погляд, виданням бракує географічного та іменного покажчиків; збірники також тільки б виграли, якби наприкінці упорядник подав короткі біографічні довідки про згаданих у документах представників духовенства та державно-партійних діячів.

Таким чином, опубліковані документи дозволяють простежити зміни в державно-церковних відносинах як періоду «пізнього сталінізму», так і часу «хрущовської відлиги», вивчити специфічні особливості функціонування православної церкви на Дніпропетровщині, вміщують значний фактичний матеріал для подальшого студювання єпархіального життя.

Бібліографічні посилання

1. Див.: Андрухів, І. О. Політика радянської влади у сфері релігії та конфесійне життя на Прикарпатті в 40 – 80-х роках ХХ століття: Історико-правовий аналіз [Текст] / І. О. Андрухів; Прикарпат. юрид. ін-т Львів. держ. ун-ту внутр. справ України. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2006. – 432 с.; Войналович, В. А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940 – 1960-х років: політологічний дискурс [Текст] / В. А. Войналович; Ін-т політ. і етнонац. дослідж. НАН України. – К.: Світогляд, 2005. – 742 с.; Держава і церква на Полтавщині за радянської доби [Текст] / ред.: П. Г. Шемет; упоряд.: В. А. Войналович, О. О. Нестуля; Полтав. обл. держ. адмін., Обл. редкол. наук.-докум. сер. кн. «Реабіліт. історією», Упр. Служби безпеки України в Полтав. обл., Держ. арх. Полтав. обл. – Полтава, 2002. – 254 с.; Пашенко, В. Православна церква в тоталітарній державі. Україна 1940 – початок 1990-х років [Текст] / В. Пашенко. – Полтава: АСМІ, 2005. – 630 с.; Пашенко, В. О. Православ'я в новітній історії України [Текст] / В. О. Пашенко. – Полтава, 2001. – Ч. 2. – 736 с.; Яремчук, С. Православна Церква на Буковині у радянську добу: Державно-церковні взаємини [Текст] / С. Яремчук. – Чернівці: Рута, 2004. – 352 с.
2. Державно-церковні відносини та становище Дніпропетровської єпархії Руської православної церкви (1945–1953 рр.) [Текст]: зб. док. / упоряд. та авт. передм. А. Ю. Шевченко. – Д.: ІМА-прес, 2011. – Кн. 1. – С. 19–22.
3. Там само. – С. 40–41.
4. Державно-церковні відносини та становище Руської православної церкви на Дніпропетровщині (1954–1963 рр.) [Текст]: зб. док. / упоряд. та авт. передм. А. Ю. Шевченко. – Д.: ІМА-прес, 2012. – Кн. 2. – С. 35 – 36.
5. Там само. – С. 485–486.
6. Русская православная церковь в советское время (1917–1991 гг.): Материалы и документы по истории отношений между государством и церковью [Текст] / сост. Г. Штриккер. – М.: ПроPILEI. – 1995. – Т. 1. – 399 с.; Русская православная церковь в советское время (1917–1991) [Текст]. Материалы и документы по истории отношений между государством и Церковью / сост. Г. Штриккер. – М.: ПроPILEI, 1995. – Т. 2. – 462 с.

Надійшла до редкол.: 26.01.2016